

रवींद्र शोभणे यांची 'पडघम' : एक आकलन

प्रा.डॉ. अनिल बोपचे

सहा. प्राध्यापक मराठी विभाग प्रमुख
डॉ.अरुण मोटघरे महाविद्यालय,
कोंढा-कोसरा, ता.पवनी, जि.भंडारा

प्रस्तावना:-

स्वातंत्र्योत्तर भारतातील राजकीय क्षेत्रात अनेक स्थित्यंतरे घडून आलीत, अनेक घटना घडल्या. त्यातलीच आणीबाणीची एक महत्त्वपूर्ण घटना होय. १९७५ मध्ये भारतात तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी आणीबाणी लावण्याची घोषणा केली आणि तेव्हा एकाच गोंधळ उडाला. १९७१ मधील रायबरेलीच्या निवडणुकीला आव्हान देणारी याचिका इंदिरा गांधींच्या विरोधात त्यांचे प्रतिस्पर्धी राजनारायण यांनी अलाहाबादच्या उच्च न्यायालयात सादर केल्यावर नेमक्या इंदिरा गांधींच्या विरोधात निकाल लागून रायबरेलीची निवडणूकच न्यायालयाद्वारा रद्द ठरविली जाते. तेव्हा विरोधक इंदिरा गांधींना पंतप्रधानपदाचा राजीनामा मागतात. या परिस्थितीला सामोरे जात इंदिरा गांधी सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देणारी याचिका सादर करतात. परंतु या गोष्टीला न जुमानता विरोधक तत्कालीन राष्ट्रपती फक्रुद्दीन अली अहमद समोर धरणे धरतात. या सगळ्या घटनांचे पडघम उमटल्यावर सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती अय्यर २२ जून १९७५ रोजी अंशतः मनाई हुकूम असणारा निर्णय देतात. शेवटी या सर्व घटनांची परिणती म्हणून घटनेच्या ३५२ व्या कलमानुसार २६ जून १९७५ रोजी देशात सर्वत्र आणीबाणी लावली जाते.

आणीबाणीतल्या काळातील तसेच आणीबाणीनंतरच्या काळातील म्हणजे १९७५ ते १९८४ या कालखंडातील जनसामान्यांच्या विचारांवर, आचारांवर, राहणीमानावर कोणत्या स्वरूपाचे परिणाम झाले, या सगळ्या गोष्टींचा आढावा घेणारी रवींद्र शोभणेची 'पडघम' ही ६८१ पृष्ठसंख्या असलेली महाकादंबरी प्रस्तुत कादंबरी २००७ मध्ये प्रसिद्ध झाली. 'पडघम' ही रवींद्र शोभणे या कादंबरीकाराची सातवी कादंबरी आहे. यापूर्वी 'प्रवाह' (१९८३), 'रक्तध्रुव' (१९८९), 'कोंडी' (१९९२), 'चिरेबंद' (१९९५), 'सव्विस दिवस' (१९९६), 'उत्तरायण' (२००१) या त्यांच्या कादंबऱ्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. मुळात रवींद्र शोभणेची 'पडघम' ही त्रिखंडात्मक कादंबरीतील पहिली कादंबरी. शोभणेची आपल्या ह्या त्रिखंडात्मक कादंबरीमध्ये १९७५ ते २००० असा पावशतकाचा

काळ चित्रित करण्याचा निर्धार केला आहे. यामध्ये 'पडघम'चा काळ १९७५ ते १९८४, 'अश्वमेध'चा काळ १९८४ ते १९९१ आणि 'होळी'चा काळ १९९१ ते २००० असा त्यांच्या ह्या त्रिखंडात्मक कादंबऱ्यांचा कालखंड आहे.

पडघमची पार्श्वभूमी :-

'पडघम' ही आणीबाणीची पार्श्वभूमी चित्रित करणारी कादंबरी आहे. २६ जून १९७५ ला आणीबाणी लागल्यानंतर देशात सर्वत्र कशा घटना घडल्या, देशाचे वातावरण कसे वाईट झाले, सामान्य माणूस कसा हतबल झाला, कर्मचारीवर्ग कसे घाबरले, राजकीय पुढाऱ्यांची कशी तारांबळ उडाली या सगळ्या बाबींची शहानिशा करणारी कादंबरी म्हणून रवींद्र शोभणे यांच्या 'पडघम' चा आवर्जून उल्लेख करावा लागतो. "आणीबाणीच्या काळात मिसा अंतर्गत आणि डी.आय.आर. अंतर्गत अटकेत असलेल्या राजबंद्यांची संख्या एकूण एक लक्ष दहा हजार आठशे सहा एवढी होती. ही संख्या 'भारत छोडो' आंदोलनातील राजबंद्यापेक्षा अधिक होती." ('पडघम,' पृ. ३६७) यावरून असे लक्षात येते की, आणीबाणीला लोकांचा प्रखर विरोध होता. यामध्ये शहरी लोकांचा विरोध जास्त होता. त्यामुळे राजबंद्यांमध्ये त्यांची संख्या जास्त होती. राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या अनुयायांना तुरुंगात डांबले होते. ग्रामीण भागात पाहिजे त्या प्रमाणात आणीबाणीची झळ लागलेली नव्हती. तरीसुद्धा आणीबाणीचे दूरगामी परिणाम इंदिरा गांधींना भोगावे लागले. जानेवारी १९७७ मध्ये मध्यावधी निवडणुका घोषित करण्याचा सल्ला इंदिरा गांधी राष्ट्रपतींना देतात; त्या अनुषंगाने १९ मार्च १९७७ ही निवडणुकीची तारीख घोषित होते व या दिवशी मतदान केले जाते या सहाव्या लोकसभेच्या निवडणुकीत काँग्रेसचे पानिपत होते व जनता पक्ष निवडून येतो. या निवडणुकीत इंदिरा गांधींसह काँग्रेसचे अनेक दिग्गज नेते पराभूत होतात. जनता पक्षात समाजवादी पक्ष, संघटना काँग्रेस, जनसंघ आणि भारतीय लोकदल असे चार पक्ष समाविष्ट असतात. या पक्षांकडून मोरारजी देसाई पंतप्रधान होतात. परंतु नंतरच्या काळात या पक्षांमध्ये आपसात न पटल्यामुळे हे सरकार कोलमडते. या दरम्यान काँग्रेसमध्येही फूट पडते. रेड्डी-चव्हाण काँग्रेस आणि

इंदिरा काँग्रेस असे काँग्रेसचे दोन भाग पडतात. मोरारजी देसाईचे सरकार कोलमडल्यावर एस्. काँग्रेसच्या खासदारांना सोबत घेऊन चौधरी चरणसिंग पंतप्रधान होतात. तर यशवंतराव चव्हाण उपपंतप्रधान होतात. इंदिरा गांधीच्या बहात्तर खासदारांच्या पाठिंब्यावर हे सरकार बनते. परंतु इंदिरा गांधींनी विश्वासदर्शक ठरावाच्या आदल्याच दिवशी पाठिंबा काढल्यामुळे चौधरी चरणसिंगचे सरकार पडते. हे सरकार फक्त तेव्हीस दिवसांपर्यंत टिकते. नंतर झालेल्या मध्यावधी निवडणुकीत म्हणजे सातव्या लोकसभेत इंदिरा गांधींचं सरकार पुन्हा सत्तेवर येतं. या सगळ्या वास्तविक घटनांचे पडसाद 'पडघम' मध्ये उमटले आहेत. इंदिरा गांधींनी लावलेली १९७५ मधील आणीबाणी, त्यानंतर १९७७ मध्ये आलेले जनता पक्षाचे सरकार, जनता पक्षाचं सरकारच्या पतनानंतर पुन्हा इंदिरा गांधींचं आलेलं सरकार व नंतरच्या काळात १९८४ ला इंदिरा गांधींची झालेली हत्या या सगळ्या घटनांचा आढावा घेत कादंबरीकाराने 'पडघम' ही कादंबरी साकार केली आहे.

राजकीय पुढाऱ्यांचे चित्रण :-

'पडघम'मध्ये प्रत्यक्षातल्या अनेक राजकीय पुढाऱ्यांचाही वावर दिसून येतो. राजकीय पातळीवरील विचार करताना 'पडघम' मध्ये कादंबरीकाराने अनेक व्यक्तिरेखा, त्यानुषंगाने घडलेल्या घटना आणि प्रसंग या सगळ्या गोष्टींचा अन्वयार्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. प्रस्तुत कादंबरीत अनेक राजकीय पुढाऱ्यांचे चित्रण सकृतदर्शनी झाल्याचे दिसते. यामध्ये मुख्यतः इंदिरा गांधी, संजय गांधी, जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई, चौधरी चरणसिंग, सुरेंद्र मोहन, रामधन, अशोक मेहता, अटलबिहारी वाजपेयी, भानुप्रतापसिंह, बिजू पटनाईक, चंद्रभानु गुप्ता, चंद्रशेखर, एच.एम.पटेल, एन. संजीव रेड्डी, नानाजी देशमुख, पी. रामचंद्रन, समर गुहा, सिकंदर बख्त, पी. सी. सेन, कर्पूरी ठाकूर, शांतीभूषण, मृणाल गोरे, यशवंतराव चव्हाण, वसंतदादा पाटील, शरद पवार, जार्ज फर्नांडिस, ना.ग.गोरे, देवकांत बरूआ, आचार्य कृपलानी, आचार्य विनोबा भावे, राजनारायण, श्रीमती मोहसिना किडवाई, पं. नेहरू, महात्मा गांधी, राजीव गांधी, एस्.एम. जोशी, कॉ. अण्णा डांगे, बाळासाहेब ठाकरे, बाळासाहेब देवरस, लालकृष्ण अडवाणी, बाबू जगजीवनराम, ब्रम्हानंद रेड्डी, बन्सीलाल, गुरुदयालसिंग धिल्लो, स्वर्णसिंग, विद्याचरण शुक्ला, हरिभाऊ गोखले, चंद्रजित यादव, के.डी. मालवीय, प्रणव मुखर्जी, बळीराम भगत, शशीभूषण, कृष्णचंद्र पंत, विठ्ठलराव गाडगीळ, श्रीमती सुभद्रा जोशी, मोहन धारिया इ. राजकीय व्यक्तींचा उल्लेख आहे. यावरून असे लक्षात येते की, कादंबरीकाराने आणीबाणीतल्या

काळातील व नंतरच्या काळातील राजकीय व्यक्तींच्या व्यक्तीमत्त्वांचा सखोल अभ्यास करून, त्याची यथोचित मांडणी करून प्रस्तुत 'पडघम' ही कादंबरी साकार केली आहे. विशेषतः येथे इंदिरा गांधी आणि जयप्रकाश नारायण यांच्या व्यक्तिमत्त्वावर कादंबरीकाराने प्रकाशझोत टाकलेला दिसून येतो.

वस्तुस्थितीची मांडणी :-

'पडघम' मध्ये आणीबाणीच्या काळात राजकीय परिस्थितीबरोबरच सामाजिक परिस्थितीचाही आलेख कादंबरीकाराने मांडला आहे. सर्वत्र देशात आणीबाणीबद्दल आगडोंब माजलेला असताना महाराष्ट्राची उपराजधानी असलेल्या नागपूर शहराची व आजूबाजूच्या क्षेत्राची स्थिती कशी होती यावर शोभणेंनी 'पडघम'च्या द्वारे लक्ष केंद्रीत केले आहे. आणीबाणीच्या काळात नागपुरातील राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाचे कार्यकर्ते, अ.भा.वि.प. चे कार्यकर्ते यांना झालेली अटक, वृत्तपत्रांवरील सेन्सॉरशिप, इंदिरा गांधींच्या विरोधातल्या वर्तमानपत्रांच्या संपादक व मालकाना होणारा त्रास व पोलिसांची हुकूमशाही या सगळ्या गोष्टींची मांडणी कादंबरीकाराने प्रस्तुत कादंबरीत केली आहे. त्याचप्रमाणे सामान्य माणूस कसा हतबल झाला, त्यालाही आणीबाणीची कशी झळ पोहचली याही गोष्टींचा विचार कादंबरीकाराने 'पडघम'मध्ये केला आहे.

कादंबरीतील व्यक्तिचित्रणे :-

प्रस्तुत कादंबरीचा नायक असलेला भानुदास गोदाबाई धवणे नावाचा दलित समाजातील तरुण ज्याला बापाचे नाव माहीत नसल्यामुळे तो आपल्या आईचे नाव बापाच्या नावाच्या जागी लावतो. व कष्टाचे काम करित आपले एम.ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करतो. शिक्षणादरम्यान भानुदास कविता लिहित असतो. याचेच पर्यावसान म्हणून नंतरच्या काळात त्याच्या 'वडवानल' नावाचा कवितासंग्रह प्रसिद्ध होतो. तत्पूर्वी त्यांच्या कवितांचे त्यांच्या कॉलेजातील प्राचार्य अनंतराव देशपांडे यांनी स्तुती केलेली असते. प्राचार्य देशपांडे हे मार्क्सवादी विचारसरणीचे विचारवंत आणि समीक्षक असतात. प्रसिद्ध साहित्यिक पु.ल. देशपांडे हे त्यांच्या दूरच्या नात्यातले नातेवाईक असतात. भानुदासच्या कवितेबद्दल पु.लं. ना प्राचार्य देशपांडेनी सांगितल्यावर त्या कविता पु.लं. ना सुद्धा आवडतात. व ते एका प्रकाशकाकडून भानुदासच्या कवितांचा कविता संग्रह 'वडवानल' या नावाने प्रकाशित करवून घेतात. या कवितासंग्रहामुळे भानुदासला मोठी प्रसिद्धी मिळते. त्याचे मराठी साहित्यात मोठे नाव होते. समोरच्या काळात लिहिलेल्या 'आग्यामोहोळ' या आत्मकथनामुळे त्याची 'साहित्य अकादमी' या पुरस्कारापर्यंत

मजल जाते. यामुळे भानुदासला मराठी साहित्यात एक गाजलेलं दलित साहित्यिक या नात्याने प्रसिद्धी मिळते.

भानुदासचे मूळ वास्तव्य नरखेडकडील एका गावाचे असते. एम.ए. करण्यासाठी तो नागपूरला येतो. मराठीत एम.ए. झाल्यावर भानुदास त्याच्याच नरखेडकडील गावातील परंतु आता नागपुरात वास्तव्य करणारे भैयाजी देशमुख व त्यांचा मुलगा नारायण देशमुख यांनी काढलेल्या हायस्कुलमध्ये नोकरीला लागतो. नंतरच्या काळात तो महात्मा जोतीराव फुले कला-वाणिज्य महाविद्यालय, नागपूर यात मराठीचा प्राध्यापक होतो. व शेवटी तो नागपूर विद्यापीठातील मराठी पदव्युत्तर विभागात प्राध्यापक म्हणून रुजू होतो. तत्पूर्वी त्याला पीएच.डी. प्रदान झालेली असते. हायस्कुल शिक्षक म्हणून नोकरीवर असताना त्याने आपल्याच दलित समाजातील रमा नावाच्या मुलीशी लग्न केलेले असते. परंतु लग्नानंतर संतानसुखापासून मात्र त्याला वंचित राहावे लागते. (भानुदासचे हंसा, मृणाल देशपांडे, अंजली जोशी या स्त्रियांशी संबंध आलेले असतात.) रमा ही अपत्यप्राप्तीसाठी आसुसलेली असते. अशाच परिस्थितीत एम.ए. पर्यंतचे शिक्षण पूर्ण करून कामठीच्या कॉलेजात ती प्राध्यापिका होते. कामाच्या व्यापामुळे व दोघांमधील समन्वयामुळे अपत्याबद्दलचा रमाचा सात्विक भाव थोडा कमी झालेला असतो.

आणीबाणीसारख्या वास्तविक घटना पत्यक्षात कादंबरीच्या रूपातून साकार करित असताना कादंबरीकाराला अनेक गोष्टींचा धांडोळा घेणे अपरिहार्य असते. हे सगळे करित असताना कादंबरीचा नायक कसा असावा, त्याची पार्श्वभूमी काय राहिल अशा इत्यंभूत गोष्टींचा आढावा घ्यावा लागतो. 'पडघम'मध्ये रवींद्र शोभणेनी नायक भानुदास धवणेच्या व्यक्तिरेखेतून अशा स्वरूपाची मांडणी केली आहे. देशात सर्वत्र आणीबाणीची गंभीर परिस्थिती असताना सामान्य माणसांमधला कादंबरीचा नायक भानुदास धवणे हा कोणत्या परिस्थितीला सामोरे जात होता याचाही विचार कादंबरीकाराने केला आहे. याव्यतिरिक्त भानुदासला अनेक संकटांचा सामना करावा लागतो याही गोष्टीची मांडणी कादंबरीकाराने येथे केली आहे. भानुदासची पत्नी रमाला अपत्य होत नसल्यामुळे ती भानुदासला याबाबतीत त्रासून सोडते. तेव्हाही या प्रसंगाला भानुदास धीरोदात्तपणे सामोरे जाते. व रमाचे याबाबतीत सांत्वन करतो. अशास्वरूपाचे मनाला झोंबणारे प्रसंगसुद्धा कादंबरीकाराने येथे चित्तरले आहेत.

प्रस्तुत कादंबरीचा नायक भानुदास धवणेची आई गोदाबाई धवणे हिची व्यक्तिरेखाही येथे महत्त्वपूर्ण वाटते. नवरा

नसलेली ही बाई. गावातीलच तिडके पाटलाशी तिचे शारीर संबंध असतात. तिला अशाच कित्येक पुरुषांशी आलेल्या संबंधामुळे भानुदास, शंकर आणि कुंदा अशी तीन अपत्ये झालेली आसतात. बापाचं नाव माहित नसल्यामुळे भानुदास गोदाबाई धवणे या नावानेच भानुदासचे शिक्षण होते. गावातील तिडके पाटलाशी राजरोसपणे संबंध असतानासुद्धा गोदाबाईला कष्टाची कामे करावी लागतात. अशाच परिस्थितीत भानुदास शिक्षण ग्रहण करतो व एम.ए. पर्यंत पोहचतो. यात निश्चितच गोदाबाईचा मोलाचा वाटा असतो. समोरच्या काळात लिहिलेला 'आग्यामोहोळ' हा आत्मचरित्र भानुदास गोदाबाईला अर्पण करतो. या आत्मचरित्रामध्ये भानुदासने गोदाबाईचे केलेले उघडंनागडं दर्शन यामुळे गोदाबाई कासावीस होते. परंतु या पुस्तकामुळे साहित्यविश्वात भानुदासचं नाव सर्वत्र प्रसिद्ध होत असल्यामुळे भानुदासच्या या गुन्ह्याला ती क्षमा करते. एवढा समंजसपणा ती दाखवते. एक वेगळ्यात स्वरूपाची, कठीण प्रसंगाला सामोरी जाणारी, परिस्थितीचा सामना करणारी व्यक्तिरेखा म्हणून 'पडघम' मधील गोदाबाई आवर्जून वाचकांच्या लक्षात राहते.

भानुदास, रमा, गोदाबाई यांच्या व्यक्तिरेखांखेरीज 'पडघम'मध्ये महत्त्वपूर्ण अशा अनेक व्यक्तिरेखा आहेत. त्यातील कित्येक व्यक्तिरेखांमधून एक-एक स्वतंत्र कथा सांगता येईल अशा स्वरूपाची पात्रे कादंबरीकाराने येथे साकार केली आहेत. यामध्ये मृणाल देशपांडे, तिचे वडील प्राचार्य अनंतराव देशपांडे, श्रीमती देशपांडे, भानुदासचा भाऊ शंकर, बहीण कुंदा, भानुदासचा नागपुरातील हॉस्टेलवरील मित्र रघुवीर, गोदाबाईशी अनैतिक संबंध ठेवणारा गावातील तिडके पाटील, भानुदासचा गावातील वर्गमित्र श्रावण मांग व त्याची बायको हंसा, रमाचा भाऊ अर्जुन वाघ व त्याची पत्नी गायत्री, गायत्रीचे वडील रामकृष्ण गरुड, गावातल्या शाळेतले भानुदासचे शिक्षक कांबळे गुरुजी, एकेकाळचा मृणाल देशपांडेचा पती व सामाजिक कार्यकर्ता श्रीनिवास बनकर व सामाजिक कार्यकर्ता असलेली त्याची पत्नी प्रा.गीता साबळे, स्वातंत्र्य सेनानी भय्याजी जोशी, भय्यार्जीचा मुलगा नागनाथ देशमुख, खासदार नारायणराव यावलकर व त्यांची पत्नी प्रेरणाताई यावलकर, हेमा आणि जया या यावलकरांच्या मुली, आमदार अरुण जाधव, त्याची आत्महत्या करणारी प्रेयसी डॉ. केतकी सोनकर तर त्यांची पत्नी अमृता कदम, अरुण जाधवचे सासरे खासदार नानासाहेब कदम, श्री आणि श्रीमती सोमण दांपत्य, भानुदासच्या पुस्तकाचे प्रकाशक सुधाकर भट, दै. भारतीचे संपादक नाना पंडित, दै. भारतीचे विश्वस्त प्रभाकरराव लिमये, आणीबाणीच्या काळात या

दोघांना अटक झाल्यावर दै. भारतीच्या संपदाकाची सूत्रे ज्यांच्याकडे येतात ते तात्या सप्रे, तर विश्वस्ताच्या जागेवर आलेल्या इंदूताई लिमये, आणीबाणीच्या काळात वृत्तपत्रांवर लक्ष ठेवणारे इन्स्पेक्टर ए.सी.पी. राणे, दै. जनमनचे मुख्य कार्यकारी संपादक आबा शिराळे, दै. जनमनचे कार्यकारी संपादक गजानन गद्रे, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाच्या कार्यकर्त्यांमध्ये गोविंद निकम व अंजनी निकम हे पती-पत्नी, हरिहर पेंडसे व सरला पेंडसे हे पती-पत्नी, माधव साठे, प्रभाकर मंगलमूर्ती, अ. भा.वि.प. चे कार्यकर्ते - श्याम गायगोरे, समीर शितूत, मुकुल फडके, सुनील कुलकर्णी, राजन चरडे, अनिल गुप्ते, तसेच मुंबईतील नाट्य दिग्दर्शक तथा निर्माते राहुल दर्शने, ताराचंद कापडिया, अजय भंडारी अशा कित्येक व्यक्तित्वांमधून कादंबरीकाराने ही कादंबरी साकार केली आहे. एकंदरीत व्यक्तित्वांचे सक्षमरित्या प्रकटीकरण ही 'पडघम'ची जमेची बाजू आहे.

निष्कर्ष :-

'पडघम' ही आणीबाणी लावल्यानंतर राजकीय नेत्यांची आणि सर्वसाधारण माणसांची कशी परवड झाली याचे चित्रण करणारी कादंबरी आहे. 'पडघम' मधून आणीबाणीच्या वेळेस कसे वातावरण होते अशा स्वरूपाचे विश्लेषण कादंबरीकाराने सविस्तरपणे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. आणीबाणी कशी होती? तिचे दुष्परिणाम कुणावर झाले? या घटनेमुळे इंदिरा गांधींना कोणत्या संकटांना सामोरे जावे लागले? भारतीय राजकारणात कसे बदल घडून आले? राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघाची काय अवस्था झाली? पोलीस यंत्रणा व वृत्तपत्रांवरील निर्बंध कशा स्वरूपाचे होते? जनसामान्यांचा आणीबाणीबद्दलचा कल कसा होता? जयप्रकाश नारायण सारख्या पुढाऱ्याला या काळात अटक झाल्यावर त्यांची प्रतिक्रिया काय होती? आचार्य विनोबा भावेचं आणीबाणीबद्दलचं मौन व्रत ह्याचे काय स्वरूप होते? या सगळ्या प्रश्नांची मांडणी कादंबरीकाराने 'पडघम'मध्ये केली आहे. किंबहुना कादंबरीकाराने त्या काळातील वर्तमानपत्रे, नेत्यांची भाषणे, आणीबाणीवरील पुस्तके आणि आणीबाणीच्या परिस्थितीचा तपशिलवार अभ्यास करून ही कादंबरी साकार केली आहे. म्हणून आणीबाणीच्या काळातील प्रत्येक घटनांची, परिस्थितीची पार्श्वभूमी सांगणारी कादंबरी म्हणून 'पडघम'ची गणना केली जाते.

आधार ग्रंथ व लेख सूची :-

१. शोभणे रवींद्र - 'पडघम', मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई, प्र.आ. २००७.
२. मराठे ह.मो. - लेख-'पडघम : रवींद्र शोभणे', ललित-जानेवारी २००८.
३. शोभणे रवींद्र - लेख -'पडघम विषयी', दै. लोकसत्ता (विदर्भरंग पुरवणी), दि. १३ ऑक्टोबर २००७.
४. सानप किशोर - 'पडघम : मूल्यशोधाची बृहत् गाथा' (अप्रकाशित लेख).